

"Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты"
жауапкершілігі шектеулі серіктестігі

Scientific Journal

"CENTRAL ASIAN COURIER"

"ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КУРЬЕРІ"

ғылыми журнал

Научный журнал

"ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИЙ КУРЬЕР"

2 № 3 (2026)

EDITOR-IN-CHIEF

Zhumatai Samat — General Director of the Institute of History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

Azmukhanova Aiman — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Kazakhstan).

Deputy Editor-in-Chief:

Cherepanov Konstantin — Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Head of the Department of the History of Kazakhstan in the 20th Century at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD:

Abazov Rafis — PhD, Adjunct Professor, Columbia University; Vice-Rector for International Cooperation, Kazakh National Agrarian Research University; Director, Institute for Green and Sustainable Development; Coordinator, MBA Program.

Abdyrakhmanov Tolobek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Zhusup Balasagyn Kyrgyz State University (Kyrgyz Republic, Bishkek).

Abil Yerkin — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan).

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

Auanasova Alima — Doctor of Historical Sciences, Professor. L. N. Gumilyov Eurasian National University.

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas, (USA).

Dzhumashev Askar — Doctor of Historical Sciences, Professor, and Head of the Department of History at the Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities – Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

Ismagulov Orazak — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan).

Kabuldinov Ziyabek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, general Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK (Kazakhstan).

Karasayev Gani — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of State History of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana.

Kokebayeva Gulzhaukhar — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan).

Kozhirova Svetlana — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan).

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford (UK).

Muminov Ashirbek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Istanbul, Turkey).

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter).

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University.

Shaydullaev Shapulat — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of the History of Uzbekistan at Termez State University.

Shinji Kato — PhD, Nara National Research Institute for Cultural Properties, Japan.

Turdaliev Cholpon — Doctor of Historical Sciences, Professor at the American University of Central Asia.

Werner Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university (USA).

Zhomart Simtikov — Candidate of Historical Sciences, Doctor of Political Sciences, Head of the Department of Political Science and Social-Philosophical Disciplines at Abai Kazakh National Pedagogical University.

EXECUTIVE EDITOR

Tashbaeva Kadicha — Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Archaeology at the B. Dzhamgerchinov Institute of History, Archaeology and Ethnology of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic.

ACADEMIC EDITOR

Utegenov Marat — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Geography and Social and Humanitarian Sciences Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov.

Mukanova Gulnar — Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Astana Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology.

TECHNICAL SECRETARY

Agzam Raiymbek — Master's degree, staff member of the Institute of the History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

БАС РЕДАКТОР

Жұматайұлы Самат — Қазақстан және Орталық Азия тарихы институтының бас директоры (Қазақстан).

Азмұханова Айман Махсұтқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (Қазақстан).

Бас редактордың орынбасары:

Черепанов Константин Владимирович — тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихы бөлімінің меңгерушісі, (Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Абазов Рафис Фанисұлы — PhD, Колумбия университетінің адъюнкт-профессоры, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің халықаралық ынтымақтастық жөніндегі проректоры, Жасыл және тұрақты даму институтының директоры, МВА бағдарламасының үйлестірушісі.

Абдырахманов Толобек Әбілұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Жүсіп Баласағын атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғыз Республикасы, Бішкек).

Ауанасова Әлима Мүсірқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры.

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан).

Әлімбаев Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті, (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Канзас университеті, (АҚШ).

Джумаев Аскар Мамбетович — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасының Ғылым Академиясы Қарақалпақстан бөлімшесінің Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар зерттеу институтының Тарих бөлімі меңгерушісі.

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры.

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан).

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан).

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас директоры (Қазақстан).

Қарасаев Ғани Мұқашұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Астана қ.

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Әшірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия, Стамбул қ.).

Оутрам Алан — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер).

Симтиков Жомарт Құдайбергенұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, саясаттану ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Смағұлов Оразак Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Астана, Қазақстан).

Турдалиева Чолпон Жапарбекқызы — тарих ғылымдарының докторы, Орталық Азиядағы Американи университетінің профессоры.

Шайдуллаев Шапулат — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Термез мемлекеттік университетінің Өзбекстан тарихы кафедрасының меңгерушісі.

Шинджи Като — PhD, Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара).

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандарқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясы Б. Жамгерчинов атындағы Тарих, археология және этнология институтының археология бөлімінің меңгерушісі.

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Өтегенов Марат Зеннатұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ тарих, география және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалының жетекші ғылыми қызметкері.

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Агзам Райымбек Рзабекулы — магистр, Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институтының қызметкері (Қазақстан)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Жуматай Самат — Генеральный директор Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан)

Азмуханова Айман Махсатовна — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (Казахстан)

Заместитель главного редактора:

Черепанов Константин Владимирович — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, заведующий отделом истории Казахстана XX века Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абазов Рафис Фанисович — PhD, адъюнкт-профессор Колумбийского университета, проректор по международному сотрудничеству Казахского национального аграрного исследовательского университета, директор Института зелёного и устойчивого развития, координатор программы МВА.

Абдырахманов Толобек Абилович — доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР, Кыргызский государственный университет им. Жусупа Баласагына (Кыргызская Республика, г. Бишкек).

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Институт истории государства КН МНВО РК (Казахстан).

Алиббай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Ауанасова Алима Мусировна — доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева.

Вернер Синтия (Werner Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет (США).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США).

Джумашев Аскар Мамбетович — доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом истории Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук (Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан).

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва.

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, Генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Карасаев Гани Мукашевич — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории государства Комитета науки Министерство Науки и высшего образования Республики Казахстан, г. Астана.

Като Синдзи (Shinji Kato) — PhD, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара).

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан).

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби. (Казахстан).

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция, г. Стамбул).

Оутрам Алан — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер).

Симтиков Жомарт Кудайбергенович — кандидат исторических наук, доктор политических наук, заведующий кафедрой политологии и социально-философских дисциплин Казахского национального педагогического университета имени Абая.

Турдалиева Чолпон Джапарбековна — доктор исторических наук, профессор Американского университета в Центральной Азии.

Шайдуллаев Шапулат — доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории Узбекистана Термезского государственного университета.

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандаровна — кандидат исторических наук, Заведующая отделом археологии Института истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики.

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Утегенов Марат Зеннатович — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, заведующий кафедрой истории, географии и социально-гуманитарных наук НАО «Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова».

Муканова Гюльнар Кайроллиновна — кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова.

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Агзам Райымбек Рзабекулы — магистр, сотрудник Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан).

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal

“Central Asian courier”

Has been issued as a journal since 2025

ISSN 3105-241X.

Vol. 2. Is. 3, pp. 418–431, 2026

Journal homepage: <https://sjcascourier.com/>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

[https://doi.org/10.64970/3105-](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_418-431)

[241X_2026_2_3_418-431](https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_3_418-431)

ТҮРКІСТАН АТАУЫНЫҢ ШЫҒУ НЕГІЗІ МЕН КИЕЛІЛІК СИПАТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Жандарбек Зікірия ¹

¹Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты

(3 Мағжан Жұмабаев көш., Астана, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан және Орта Азия тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері

 <https://orcid.org/0000-0002-1887-3761>

© Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институты, 2026

© Жандарбек З., 2026

Андатпа. Мақалада Түркістан қаласының көне тарихы, Түркістан–Тұран атауларының шығу төркіні және өңірдің тарихи-рухани кеңістіктегі орны қарастырылады. *Зерттеудің негізгі мақсаты* – көне түркі және парсы жазба дәстүрлерінде, тарихи шежірелер мен эпикалық шығармаларда сақталған деректерді салыстырмалы талдау негізінде Түркістан атауының қалыптасу үдерісін және оның ежелгі тарихи-мәдени негіздерін айқындау. Осы мақсатта Әбілқасым Фердоусидің «Шахнама», Әбілғазы Баһадүр ханның «Түрік шежіресі», Рашид ад-Диннің тарихи еңбектері, «Оғыз қаған» дастаны, Әбу Райхан әл-Бируни еңбектері және П.И. Рычковтың Түркістанға қатысты мәліметтері дереккөз ретінде қарастырылады. Сонымен қатар эпикалық, шежірелік және этнографиялық материалдарды өзара салыстыру әдісі қолданылған. *Зерттеу барысында* «Шахнама» мен «Оғыз қаған» дәстүріндегі тарихи-мифологиялық сюжеттердің сабақтастығы, Нұх пайғамбардан кейінгі ұрпақтардың таралуы, Яфес әулетінің түркі халықтарының тарихи санасындағы орны және Тұран кеңістігінің қалыптасуы мәселелері талданады. Түркістанның ежелгі атаулары мен оның «Йасы», «Қарашұқ» және «Түркістан» атауларымен байланысы жөніндегі деректер салыстырылып, қаланың тарихи-рухани маңызын анықтауға талпыныс жасалады. Сондай-ақ Оғыз қаған тұлғасы, оның түркілік мемлекеттік құрылым мен дәстүрлі қоғамдық қатынастардың қалыптасуындағы орны, Тәңірлік дүниетанымның түркі қоғамының рухани-мәдени жүйесіне ықпалы қарастырылады. Қожа Ахмет Йасауи мұрасы осы тарихи-рухани сабақтастықтың кейінгі кезеңдегі көрінісі ретінде зерделенеді. *Мақала нәтижесінде* Түркістан тарихын зерттеуде эпикалық және шежірелік деректерді жазба тарихи материалдармен кешенді түрде салыстыра қарастырудың маңыздылығы негізделеді. Түркістан–Тұран атауларының семантикалық және тарихи қалыптасуын, қаланың киелі орталық ретіндегі мәртебесін зерттеу түркі халықтарының тарихи жадын, рухани-мәдени сабақтастығын және Еуразия кеңістігіндегі ежелгі тарихи үдерістерді тереңірек түсіндіруге мүмкіндік беретіні тұжырымдалады.

Түйін сөздер: Түркістан, Тұран, Түркістан атауы, Оғыз қаған, «Шахнама», «Түрік шежіресі», Қожа Ахмет Йасауи, Қарашұқ, Йасы, түркі тарихы, тарихи жад.

Дәйексөз үшін: Жандарбек З. Түркістан атауының шығу негізі мен киелілік сипатының қалыптасу тарихы // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. 418–431 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_418-431

THE ORIGIN OF THE NAME "TURKESTAN" AND THE HISTORY OF THE FORMATION OF ITS SACRED STATUS

Zikiriya Zhandarbek¹

¹ Institute of History of Kazakhstan and Central Asia

(3 Magzhan Zhumabayev Str., Astana, Kazakhstan)

Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher at the Institute of History of Kazakhstan and Central Asia

 <https://orcid.org/0000-0002-1887-3761>

© Institute of History of Kazakhstan and Central Asia, 2026

© Zhandarbek Z., 2026

Abstract. The article examines the ancient history of the city of Turkestan, the origins of the names Turkestan–Turan, and the historical and spiritual significance of the region. *The main objective of the study* is to identify the formation of the name “Turkestan” and its ancient historical and cultural foundations through a comparative analysis of evidence preserved in ancient Turkic and Persian written traditions, historical genealogies, and epic works. The study draws upon Ferdowsi’s *Shahnameh*, Abu al-Ghazi Bahadur Khan’s *Genealogy of the Turks*, the historical works of Rashid al-Din, the epic *Oghuz Khagan*, the works of Abu Rayhan al-Biruni, and the information on Turkestan provided by P.I. Rychkov. In addition, a comparative analysis of epic, genealogical, and ethnographic materials is employed. *The study analyzes* the continuity of historical and mythological narratives in the traditions of the *Shahnameh* and *Oghuz Khagan*, the dispersal of the descendants after the Prophet Noah, the place of the lineage of Japheth in the historical consciousness of the Turkic peoples, and the formation of the Turan region. Evidence concerning the ancient names of Turkestan and their connection with the names “Yasy,” “Karachuk,” and “Turkestan” is compared in an attempt to determine the historical and spiritual significance of the city. The study also examines the figure of Oghuz Khagan, his role in the formation of Turkic statehood and traditional social relations, and the influence of the Tengrian worldview on the spiritual and cultural system of Turkic society. The legacy of Khoja Ahmed Yasawi is considered as a subsequent manifestation of this historical and spiritual continuity. *The study substantiates* the importance of a comprehensive comparison of epic and genealogical sources with written historical materials in the study of Turkestan’s history. It concludes that examining the semantic and historical formation of the names Turkestan–Turan, as well as the sacred status of the city, contributes to a deeper understanding of the historical memory of the Turkic peoples, their spiritual and cultural continuity, and ancient historical processes in the Eurasian space.

Keywords: *Turkestan, Turan, name Turkestan, Oghuz Khagan, Shahnameh, Genealogy of the Turks, Khoja Ahmed Yasawi, Karachuk, Yasy, Turkic history, historical memory.*

For citation: Zhandarbek Z. The Origin of the Name "Turkestan" and the History of the Formation of Its Sacred Status // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Vol. 2. No. 3. Pp. 418–431. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_418-431

ПРОИСХОЖДЕНИЕ НАЗВАНИЯ ТУРКЕСТАНА И ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЕГО САКРАЛЬНОГО СТАТУСА

Зикирия Жандарбек¹

¹ Институт Истории Казахстана и Центральной Азии

(З Мағжана Жумабаева, Астана, Қазақстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института Истории Казахстана и Центральной Азии

 <https://orcid.org/0000-0002-1887-3761>

© Институт истории Казахстана и Центральной Азии, 2026

© Жандарбек З., 2026

Аннотация. В статье рассматривается древняя история города Туркестана, происхождение названий Туркестан–Туран и историко-духовное значение региона. *Основная цель исследования* заключается в определении процесса формирования названия «Туркестан» и его древних историко-культурных основ на основе сравнительного анализа сведений, сохранившихся в древнетюркской и персидской письменных традициях, исторических шежере и эпических произведениях. В качестве источников рассматриваются «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси, «Родословная тюрков» Абульгази Бахадур-хана, исторические труды Рашид ад-Дина, эпос «Огуз каган», труды Абу Райхана аль-Бируни, а также сведения П. И. Рычкова о Туркестане. Наряду с этим применяется метод сравнительного анализа эпических, генеалогических и этнографических материалов. *В ходе исследования* анализируются преемственность историко-мифологических сюжетов в традициях «Шахнаме» и «Огуз каган», расселение потомков после пророка Нуха, место рода Яфета в историческом сознании тюркских народов и вопросы формирования пространства Турана. Сопоставляются сведения о древних названиях Туркестана и их связи с названиями «Йасы», «Карачук» и «Туркестан», предпринимается попытка определить историческое и духовное значение города. Также рассматриваются личность Огуз кагана, его роль в формировании тюркской государственности и традиционных общественных отношений, а также влияние тенгрианского мировоззрения на духовно-культурную систему тюркского общества. Наследие Ходжи Ахмеда Ясави исследуется как последующее проявление данной историко-духовной преемственности. *В результате исследования* обосновывается значение комплексного сопоставления эпических и генеалогических источников с письменными историческими материалами при изучении истории Туркестана. Делается вывод о том, что исследование семантического и исторического формирования названий Туркестан–Туран, а также сакрального статуса города позволяет глубже осмыслить историческую память тюркских народов, их духовно-культурную преемственность и древние исторические процессы в Евразийском пространстве.

Ключевые слова: Туркестан, Туран, название Туркестан, Огуз каган, «Шахнаме», «Родословная тюрков», Ходжа Ахмед Ясави, Карачук, Йасы, история тюрков, историческая память.

Для цитирования: Жандарбек З. Происхождение названия Туркестана и история формирования его сакрального статуса // Scientific Journal “Central Asian courier”. 2026. Т. 2. № 3. С. 418–431. (На каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_3_418-431

Кіріспе. Түркістан қаласының тарихы әлі өз құпиясын ашпай келе жатқан күрделі де киын рухани қазына. Бұл қазынаны ашу – берісі түркі, арысы Евразия тарихының әлі күнге ашылмай келе жатқан құпияларын ашуға мүмкіндік берген болар еді. Алайда, Түркістанның көне тарихы туралы жазба деректердің жоқтығы тарихтың көне қатпарларын ашуға мүмкіндік бермей келеді. Солай бола тұра Түркістан тарихына қатысты деректерді мүлде жоқ деп айтуға келмейді. Олай дейтініміз Әбілқасым Фердоусидің «Шахнаме», түркі халықтарында сақталған «Оғыз-наме» сияқты дастандар мен «Қорқыт Ата», «Түркімен шежірелері» сияқты аңыз-жырлардың сақталуы Түркістанның көне тарихынан хабар беретін дереккөздер бола

алатынына шүбәміз жоқ. Оларға қоса орыс казактары арасында сақталған тілдік және этнографиялық деректер де бұларға қосымша мәлімет беруге жарайды. Егерде осы аталған дастандар мен аңыз-эпсаналардағы тарихи деректерді және орыс казактарында сақталған деректерді дұрыс талдап шыға алсақ, онда Түркістанның құпиясын әлі ашпай келе жатқан қазынасына қол жеткізуге толық мүмкіндігіміз бар.

Бұл тақырыпты алғаш қозғап, Түркістанның көне тарихын ашуға әрекет жасап, зерттеу жүргізген зерттеуші, философ Сайран Әбушәріп ағамыз болды. Ол кісінің қаламынан шыққан «Түркістан тарихы», «Афрасиаб» атты монографиялық еңбектері Түркістан тарихының көне дәуірлері құпиясын ашуға бағытталған алғашқы қарлығаштар болды десек артық айтқандық емес. Әрине, ол кісі бұл бағыттағы өзінің ізденістерін ары қарай жалғастырғанда үлкен жетістіктерге жетуге мүмкіндігі бар еді. Алайда, ол кісінің зейнет жасына келіп, ғылыми жұмыстан шеттетілуі ойға алған мақсатын іске асыруға мүмкіндік бермеді. Енді сол жұмысты ары қарай жалғастыруды біз қолға алып отырмыз. Олай болатыны Тұран-Түркістан атауының шығуы туралы, көне дәуірден бастап Түркістанның киелілік сипатының қалыптасу себептерін анықтау қазіргі күннің өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Себебі, Түркістан қаласы еліміздегі ірі туристік орталыққа айналып келеді. Бұл Түркістан тарихының жан-жақты зерттелуін талап етеді. Біз осы назарларыңызға ұсынылып отырған мақала шеңберінде Түркістан-Тұран атауының шығу негіздеріне талдау жасау мақсатын қойып отырмыз.

Материалдар мен әдістер. Тұран-Түркістан туралы алғашқы деректер парсы-дари ақыны Әбілқасым Фердоусидің «Шахнамасында» баяндалады (Фирдоуси, 1957). Бұл шығарманың негізгі тақырыбы да, оқиғалар желісі де – Иран патшаларының тарихы. Және ол патшалардың Тұран елімен күресін баяндауға арналған. «Шахнаманың» қазақша нұсқасын жырлап, қазақ халқына танытқан тұлға Тұрмағамбет Ізтілеуов болатын (Бируни, 1957). Осы екі ақынның жырлаған нұсқасын салыстыра отырып, көне тарихты баяндамақпыз. Алайда, Тұрмағамбет Ізтілеуовтың «Шахнамасы» Әбілқасым Фердоусидің «Шахнамасының» тікелей сөзбе-сөз аудармасы емес. Белгілі ерекшеліктері бар шығарма. Бұл екі шығарманың негізгі айырмашылығы мынада. Фердауси оқиға желісін Адам Ата дәуірінен бастаса, Тұрмағамбет ағамыз Нұх пайғамбар заманындағы топан суда кейінгі адамзат баласының қайта көбейе бастаған кезеңінен бастайды. Сондықтан Фердоуси жырлаған оқиғалардың адамзат тарихының қай кезеңдеріне жататынын анықтап алу қажет.

Фердоусидің дастандағы оқиғалар желісін Адам Атадан бастауының себебін парсыларда топан суға қатысты халық санасында сақталған аңыздардың болмауымен байланыстыруға болады. Ол туралы өз заманында Абу Райхан ал-Беруни былай деп жазған екен: «Что же касается персов и большинство магов, то они совершенно отрицают потоп и говорят, что власть непрерывно принадлежало им со времени Гаюмарса 11 –Гильшаха, которого они считают за первого человека. В отрицании потопа с персами сходятся индицы и китайцы, а также некоторые (другие) восточные народы; часть персов признает потоп, но они описывают его иначе, чем он описан в книгах пророков.» (Бируни, 1957:34). Демек, парсы халқының тарихи санасында топан суға қатысты және Нұх пайғамбарға қатысты тарихи танымның болмауы адамзат тарихына парсы халқының көзқарасы өзгеше қалыптасқандығын көрсетеді. Сонымен бірге, Бируни парсылардың алғашқы патшасы саналатын Гаюмарс (Тұрмағамбет Ізтілеуов шығармасынша Каямурс) туралы айтқан пікірі де парсылардан ерекше және былай дейді: «Такая путаница в рассказах персов внушает слышащему сомнения и побуждает его верить тому, что написано в некоторых книгах, а именно, что первым человеком был не Гюмарс, сын Яфета, сына Ноя.» (Бируни, 1957:34). Бұл дерек бір жағынан топан судан кейінгі адамзат тарихындағы алғашқы патшаның қай кезеңде өмір сүргенін көрсетіп тұрса, екінші жағынан парсы патшаларының шыққан тегі қайдан екенін де айқындап тұр. Сондықтан бұл деректің мәні ерекше. Бұл мәселенің басын айқындап алу үшін Нұх пайғамбар заманындағы топан судан кейінгі адамзат баласының жер бетіне қайта таралуына байланысты мәселенің басын ашып алуымыз керек. Сонымен бірге, Нұх пайғамбардан тараған

ұрпақтардың қайсысы қайда кетті, кім-кімнен тарады деген сұрақтарға жауап берілуі керек. Енді осы сұрақтарға жауап беруге көшейік.

Әбілғазының «Түрік шежіресінде» «Нұх пайғамбар ұшар құстың, аяқты жануарлардың әр қайсысынан бір-бір жұптан алып, мұсылмандықты қабылдаған сексен кісімен кемеге отырды. Жер бетіндегі өзге жанды-жансыз нәрселердің барлығы суға ғарық болды. Алла тағаланың әмірімен су қайта тартылды. Нұх мінген кеме Шам жұртының Мүсіл шаһары қасындағы Жуды тауынан шықты. Кемеге раджаб айының алғашқы күні мініп еді, алты ай он күн дегенде мұхаррам айының онында кемеден шықты. Таудың етегінде отырды, кісілердің көпшілігі ауру болды. Нұхтың үш ұлы мен келіндері аман қалып, қалғандары ол дүниеге сапар қылды. Нұх үш ұлын үш тарапқа: Хам атты ұлын Үндістан жаққа, Сам атты ұлын Иран жаққа, Иафес атты ұлын солтүстік жаққа жіберді. Үшеуіне айтты: Адам перзенттерінен үшеуіңізден өзге ешкім қалған жоқ, үшеуіңіз үш жұртта отырыңыз, ұрпақтарыңыз көп болса, сол барған жерлеріңізді жұрт етіп отырыңыз.» (Әбілғазы, 1992:12). Әбілғазының шежіресіндегі бұл әңгімені «Жамиғ ат-тауарих» кітабындағы деректер қолдамайды. «Мұсылмандардың тарихында айтылғандай және Бани Исраилдің «Тауратында» жазылғандай, Нұх пайғамбар жерді солтүстіктен оңтүстікке қарай үш бөлікке бөлді: бірінші бөлігін, қара тәнділердің атасы болып табылатын Хамға берді. Екінші бөлігін арабтар мен парсылардың атасы болып табылатын Самға, үшінші бөлігін түркілердің атасы Жаппасқа табыстады. Сосын Жаппасты Шығыс бағытқа аттандырды. (Оразбай, 2024:52). «Жамиғ ат-тауарихтағы» жазылған бұл жолдар шындыққа сай келеді. Одан ары қарай Әбілғазы шежіресінде тарих былай баяндалады: «Иафес атасының әмірімен Жуди тауынан кетіп, Еділ, Жайық суының арасына орын тепті. ...Иафес өте әлепті, ақылды кісі еді, атасының оған қалдырған жерін аралап көрді. Оған әсіресе Ыстықкөл деген жер қатты ұнады. (Әбілғазы, 1992:12-13). Екі жүз елі жыл сонда тұрып, опат болды. Ифестің сегіз ұлы бар еді. Ұрпақтары көп болды. Олар мыналар: Түрік, Хазар, Сақлаб, Орыс, Мең, Шын, Кеймар, Тарих. Иафес өлер алдында өз орнына үлкен ұлы Түрікті отырғызып, өзге ұлдарына: «Баршаңыз Түрікті патша біліп, оның сөзінен шықпаңыздар», - деп өсиет қылды. Оған Иафес ұғланы деген лақап қойды.» (Әбілғазы, 1992:12). Бұл туралы З.Оразбайдың «Ұлы дала тарихы» атты кітабында келтірілген шежіре де осы Әбілғазы шежіресіне ұқсас: «Тарихи жаһангирде» келген деректе Жапас (Яфес) мурсал пайғамбар болған және оның сегіз ұлы болған деп айтылған. Олардың біріншісі Түрік, екіншісі – Хазар, үшіншісі – Сақлаб, төртіншісі – Рус, бесіншісі – Мешек, алтыншысы – Чин, жетіншісі – Камари, оны Кимал деп ет атайды. Сегізіншісі – Тарах.» (Оразбай, 2024:50). Егерде осы деректерді саралап қарайтын болсақ, онда қазіргі Евразия кеңістігін мекендеген халықтардың қайдан, кімнен тарағанына көз жеткізу қиын емес. Мысалы, орыс халқының шығу тегі Иафестен екендігі шежіреде көрсетіліп тұр. Оны соңғы жылдары орыс зерттеушілерінің зерттеулері де дәлелдейді.

«Тарихи жаһангир» кітабында Самнан тараған ұрпақтар ретінде алты ұл тарағанын, оның үшінші ұлы Асуд екенін, одан Ахуаз, Пахлау туылғанын, Пахлаудан парсы халқы тарағанын жазады (Оразбай, 2024:51). Демек, парсы халқының түркілерге қарағанда жаратылысы да, табиғаты да ерекше, болмысы бөлек халық екендігін көрсетеді. Жалпы біздің «Шахнама» дастанында баяндалатын оқиғалар желісінің қай кезеңнен бастау алатынын анықтау мақсатындағы шолуымыз бұл оқиғалардың Нұх пайғамбар дәуірінен кейінгі кезеңдерден басталатынын көрсетіп отыр.

Ал, Нұх пайғамбардың өзі қай дәуірде өмір сүрді деген заңды сұрақ туындайды. Алайда, қазіргі айтылып жүрген болжамдар көңіл көншіте қоймайды. «Библия-Инжіл» кітабында Топан судың жер бетін алуы б.д.д. 2300-2348 жылдары болғандығы көрсетілген. Ал, топан судың Райана-Питмен ұсынған «Қаратеңіз теориясы» бойынша б.д.д. 5500 жыл орын алған. Шумер нұсқасы бойынша – б.д.д. 3200 жыл. Қытайлар топан су б.д.д. 1900 жыл бұрын болған деп есептейді. Ал, орыс ғалымы А. Сафронов жалпы әлемдік топан су мұздықтардың еруіне байланысты б.д.д. 8122 жылы болғанын алға тартады. (Николаева, 1990:85). Осы А.Сафроновтың жазғаны тарихи шындыққа бір табан жақын екенін айтуымыз керек. Көріп

отырғанымыздай, діни кітаптардағы мәліметтер де, ғылыми зертеулердегі мәліметтер де топан су мәселесінде нақты, дәлелді тұжырымды жауап бере алмайды. Мысалы, Інжілде Адам Атаның, жалпы адам баласының жер бетіне келуі мен Нұх пайғамбар дәуірінде болған топан су арасында бары-жоғы 2993 жыл болған деп көрсетілген. Бұл тарихи шындыққа сай келмейді. Олай дейтініміз Құран Кәрімде адамзат тарихында 124 мың пайғамбар болғандығы айтылады. Ал, Құранда бары жиырма бес пайғамбардың аты аталады. Бұл 25 пайғамбар Нұх пайғамбардан соңғы Мұхаммед (с.а.с) пайғамбарға дейін өмір сүрген пайғамбарлар. Сонда қалған пайғамбарлар қай дәуірде өмір сүрді? 124 мың пайғамбарлардың 2993 жыл ішінде өмір сүруі мүмкін бе? Мүмкін емес. Бұл адамзат тарихында Нұх пайғамбарға дейін де қаншама өркениет келіп кеткенін білдіреді. Бір ғана Атлантидаға қатысты қаншама деректердің барлығын ешкім жоққа шығара алмайды. Бұл сұраққа жауапты Қожа Ахмет Йасауи бабамыздың «Хикметіндегі» пайғамбарларың арасы шамамен 400-500 жыл деп көрсетілген деректі алға тарту арқылы жауап бере аламыз (Қожа Ахмет Йасауи, 2001:8). 124 мыңды 400-ге көбейтсе, 49600000 жыл болады. Адамзат баласының жер бетіне келгеніне осынша жыл болды деп шамалап айтуға болады. Демек, адам баласының басына түскен Нұх пайғамбар заманындағы топан су адамзат баласының рухани азғындыққа ұшырауына байланысты Жаратушы Құдіреттің жіберген бір ғана зұлматы. Нұх пайғамбарға дейінгі өркениеттер де қаншама рет жойлып, қайтадан өркендеп, жер бетіне адам баласы қайта таралып отырған. Қазіргі адамзат баласы да сол айналып отырған көштің соңғы бөлігі екендігін естен шығармауы керек. Ал, Нұх пайғамбардан бері қанша уақыт өткендігін В.А. Сафроновтың кітабындағы мына дерек негізінде көрсетуімізге болады: «Индоевропейские народы также происходят от евразийского сообщества, и откочевывали от него 1X тысячи лет до нашей эры. Около VI тысячи лет индоевропейцы развивались вдали от евразийских народов. За это время индоевропейцы перешли к производящей экономике, создали протодивилизацию в Малой Азии и в VII тысяча лет д.н.э. (Николаева, 1999: 44). Егерде біз осы үзіндіде айтылған индоевропалықтардың қазіргі Батыс Европа жеріне кеткен кезеңін біздің д.д. 9000 жыл деп қабылдайтын болсақ, онда Нұх пайғамбар заманы, топан су кезеңі 11-12 мың жыл шамасын құрайды екен. Қазіргі ғылымда бұл кезең мұз дәуірінің (Плейстоцен) аяқталуымен байланысты екендігін алға тартады. Демек, Нұх пайғамбардың өмір сүрген дәуірі сол 11-12 жылдар шамасына сай келеді. Осы деректі Рашид ад-диннің келтірген шежіре деректерімен салыстыра қарайтын болсақ, онда мынадай сабақтасты байқауымызға болады. Рашид ад-дин «Жылнамасында» Нұх пайғамбар Самға Азияның оңтүстік бөлігі мен Батыс Европа жерлерін бергенін, Самнан араб, парсы, индоевропалықтар тарағанын ескеретін болсақ, онда Нұх пайғамбардың Самнан тараған индоевропалықтардың ата-бабаларын сол б.д.д. 9000 жыл бұрын Батыс Европа жеріне жібергені айқындалады. Бұл түріктердің де, басқа Яфестен тараған басқа ұрпақтардың да осы кезеңде қазіргі Түркістан жеріне келіп орналасқандығы белгілі болады. Сол кезеңнен кейін барып, олардың басқа өңірлерге қоныс аударғандығын көреміз. Әрине, ол кезеңде халықтардың бірден есін жиып, ұйымдасып, мемлекеттерін қалыптастыруға мүмкіндіктері болған жоқ. Халықтарға қайта өмір сүру дағдыларын қайта үйрену үшін мыңдаған жылдар керек болды. Біздің болжауымызша алғашқы мемлекеттердің қалыптасып, халықтардың ұйымдасып өмір сүре бастауы сол б.д.д. 5-4 мың жылдықтарға сай келеді. Әбілқасым Фердоусидің «Шахнамасындағы» оқиғалар желісі осы кезеңнен бастау алады.

Нәтижелер. Бұл шығармада Нұх пайғамбар заманындағы топан судан кейінгі кезеңдегі адамзат баласының қайтадан өмір сүру тәсілдерін үйрену, отты қолдануды, теріден киім тігуді, егін егу процестерін қалай меңгергендігі баяндалады. Алғашқы патша Кеямұрыс Адам атадан қалған көйлектің сиқырлы құдіретімен жабайыланып кеткен халықты біріктіріп, мемлекеттік жүйені ретке келтіріп, халықты белгілі тәртіпке мойынұсындырады (Ізтілеуов, 2009). Оның ұлы Хушанг халыққа отты пайдалануды үйретті. Оны ұлы Тахмурас халыққа жүн иіріп, одан киім тоқуды үйретті. Ал, оның ұлы Жәмшит (Фирдоуси, 1957) Нұх пайғамбардың серігі болған жастары мыңнан асқан екі қарияны тауып алады. Бірінің аты –

Бәһрам, екіншісінің аты – Күрәң. Бәһрам Жәмшитке «Мынаны Нұх пайғамбар «Жәмшитке бер деп қалдырып еді»-деп бір қалта береді. Ол қалтада түрлі дақылдар мен жеміс-жидек тұқымдары бар екен. Осыларды егіп, нығметін көріңдер деп, Жәмшитке береді. Жәмшит болса, Бәһрамға «Сіз өзіңіз егіп көрсетіңіз» деген ұсыныс айтады. Бәһрам халыққа егінді егуді, жеміс-жидекті қалай өсіруді үйретеді. Осылай адам баласы қайтадан өмір сүру тәжірибесін қайтадан қалпына келтіреді. Ал, Күрәң болса, Жәмшитке түрлі асыл тастар мен кендерді пайдалану жолдарын үйретеді (Ізтілеуов, 2009). Осылай адам баласы топан суға дейінгі халықтан қалған өмір сүру тәжірибелерін біртіндеп қалпына келтіреді. Алайда, Жәмшит патшалық соңында өзін Құдаймын деп жариялап, асылық еткені үшін тағынан айырлып, безіп кетеді. Одан кейін патшалық Зохақ атты зұлымға тиіп, халық мың жыл қиналады. Жәмшиттің Атбин атты ұлынан Феридун атты ұрпағы Зохақты өлтіріп, атасының тағына отырады. Осы Феридунның үш ұлы болады. Үлкенінің аты – Сәләм; екіншісінің аты – Тұр; үшіншісінің аты – Ираджд. Феридун өзінің патшалығын үшке бөліп, үлкені Сәләмға Рум Жерорта теңіз жағалауларын, Тұрға – қазіргі Тұран мен Шын (Қытай) жерлерін, кішісі Ираджды өзінің қасында қалдырып, Иран мен Үнді жерлерін билеуді тапсырады. Бұған риза болмаған екі үлкен ұлдары Сәлем мен Тұр әкелерінің мұндай шешіміне қарсы болып, «Ең жақсы жерлерді өзіңнің сүйікті балаң Ирадждға бердің. Біз оған келісе алмаймыз» деп хат жазады. Бұл келіспеушіліктің соңы Ираджды Тұрдың өлтіруімен аяқталады. Ал, Сәләм мен Тұрды Феридунның қыздан туылған немересі Манушеһр өлтіреді. Міне, «Шах-намадағы» негізгі оқиға желісі осылай басталады. Осы оқиғаның соңы Иран мен Тұран арасындағы мыңдаған жылдарға жалғасқан соғысқа ұласады. Бұл жердегі басты мәселе Тұрдың иелігіне берілген жерлер сол дәуірлерден бастап, Тұран-Түркістан болып болып аталып келе жатса, Ирадждың иелігіне берілген жерлер Иран аталып келеді. Демек, бұл Түркістан атауының басы қайдан басталатынын анықтауға мүмкіндік береді.

Талқылау. Ендігі кезекте бір мәселенің басын ашып алу керек болып тұр. Ол мәселе «Шахнамада» баяндалған Иран мен Тұран билеушілерінің шыққан тегі жағынан бір әулет өкілдері екендігі баяндалады. Барлығы сол алғашқы патша Каямұрыстың ұрпақтары. Федоусидің жырлауына қарағанда Каямұрыс парсы халқының өкілі. Тұрмағамбет ақын да Каямұрыстың Самнан тартайтынын айтып өтеді. Олай болса, Тұр да сол парсы патшаларының ұрпағы ма? – деген заңды сұрақ туады. Алайда, көне шежірелерге тереңірек үңілсек, екі халықтың да билеушілерінің шыққан тегі бір, бірақ Самнан тарайтын ұрпақ өкілдері емес, Яфестен тарайтын ұрпақ өкілдері екендігін көруімізге болады. Біз оған дәлел ретінде Абу Райхан әл-Бирунидің ««Такая путаница в рассказах персов внушает слыщащему сомнения и побуждает его верить тому, что написано в некоторых книгах, а именно, что первым человеком был не Гиомарс, сын Яфета, сына Ноя.» (Бируни, 1957:35) деген тұжырымын алға тарта аламыз. Бирунидің бұл тұжырымы тарихи шындыққа сай келетінін түсінуіміз керек. Демек, Иранның да, Тұранның да билеушілерінің шығу негізі бір, Яфестің әулетінен. Әрине, бұған қалай көз жеткіземіз? – деген заңды сұрақ туындайды. Ол үшін түркі халықтары арасына таралған «Оғыз-хан» дастанындағы оқиғаларды талдап, көз жеткізуімізге мүмкіндік бар. Алайда, «Оғыз қаған» дастаны «Шахнама» сияқты кең ауқымды шығарма емес. Есесіне, түрлі нұсқалары көп және «Оғыз-қаған дастаны туралы зерттеу жұмыстары да баршылық. Сондықтан, «Оғыз-қаған» дастанындағы оқиғалар желісін «Шахнамадағы» оқиғалар желісімен салыстырмас бұрын, «Оғыз-қаған» дастанының нұсқалары мен ол дастан туралы жазылған зерттеу жұмыстарымен танысып, мүмкін болғанынша Оғыз-қағанның тарихи тұлғасын анықтауға күш салып көрелік.

Алғашқы Оғыз қаған туралы деректер араб саяхатшылары мен тарихшыларның жазбаларында кездеседі. Ибн Мукаффа мен Ибн Хордадбек сияқты араб саяхатшыларының еңбектеріне сүйене отырып, тарихи мәлімет қалдырған Абу Са‘ид Гардизи. Ол жазбаларда Нух пайғамбардың ұлы Яфестен тараған ұрпақтар жайлы мәліметтер берілген. Бірақ ол жазбаларда Оғыз қаған туралы көп мәлімет жоқ (Бартольд, 1963: 25).

Біз негізге алып, зерттеу объектімізге айналған Әбілғазы Бахадүр-ханның «Түрік шежіресіндегі» «Оғыз қаған» дастаны. Бұл нұсқадағы басты ерекшелік Нұхтың ұлы Яфестен тараған ұрпақтардың барлығының дерлік шежіре тізбегінен көрініс табуы. Әбілғазы шежіресінде Яфестен – Түрік, Түріктен – Түтік, Түтіктен – Елше, Елшеден – Деббақой, Деббақойдан – Күйік, Күйіктен – Алынша. Алыншадан – Моғол және Татар деген екі ұл дүниеге келді. Моғолдың төрт ұлы болды: Қара-хан, Өз-хан, Көз-хан, Көр-хан. (Әбілғазы,1992:12-15). Бұл жерде ескерте кететін бір нәрсе, Әбілғазы шежіресіндегі мәліметтердің тарихи шындыққа жақын екендігі. Біз оны тек осы шежірелерді салыстыру арқылы ғана ғана емес, басқа тарихи деректерді салыстыра қарағанда байқауымызға болады. Мысалы, Әбілғазының «Түрік шежіресінде» мынадай жолдар бар: «Алынша хан көп жылдар патшалық қылды. Нұх пайғамбар заманынан Алынша ханға шейін барша Иафес әулеті мұсылман еді. Алынша хан заманында жұрт байып, дәулеті тасыды. «Ит семірсе, иесін қабар» деген өзбек мақалы бар еді. Әр кісі өзінің ең қимас адамы, не ұлы не қызы, болмаса аға-інісі өлсе, соған ұқсатып, қуыршақ жасатып қоятын болды. «Бұл пәленшенің суреті» деп сүйер еді. Ас келгенде оның алына ас қойып, оның жүзін өбіп, көзін сүртер еді, оған бас ұрар еді. Бұл әдет қайталана-қайталана пұтқа табынуға әкелді.» (Әбілғазы,1992:13). Бұл Иафес ұрпақтарының таухид дінінен қалай ажырап, пұтқа табыну жолына қалай түскенін көрсетеді. Халықтың пұтқа табынуы Моғол ханның ұлы Қарахан заманында күшейіп, халық арасында бірде-бір мұсылман қалмайды. Осындай халық арасында имансыздық өршіп, пұтқа табынушылық белең алғанда Оғыз хан дүниеге келеді. Ол Әбілғазы шежіресінде былайша баяндалады: «Қара-ханың үлкен әйелі ай десе аузы күн десе көзі бар бір ұл көрді. Ол үш тәулік анасын ембеді. Түнде анасының түсіне кіріп: «Ай, ана! Мұсылман бол, егер мұсылман болмасаң, өлсем де сенің емшегіңді ембеспін» деуші еді. Анасы баласын аяп, тәңрінің бірлігіне иман келтірді. Ұлы анасының емшегін емді, бірақ анасы көрген түсін, өзінің мұсылман болғанын ешкімге айтпады (Әбілғазы,1992:16). Осылай Оғыздың дүниеге келген сәті баяндалады. Ары қарай Әбілғазы оқиғаны былайша өрбітеді: «Ол кезде моғолда бала бір жасқа келгенше ат қоймайтын әдет бар еді. Бала бір жасқа келгенде, Қара-хан елге сауын айтып, үлкен той жасады. Той үстінде ұғланды көпшілікке көрсетіп, Хан билеріне: «Бұған қандай ат қоясыздар, баламыз бір жасқа жетті», - дейді. Сонда бала билердің жауап бергенін күтпей «Менің атым Оғыз болар, оны білмек баршаңызға парыз болар» депті. Тойға жиналған үлкенді-кішілі халық бұған таң қалып, ұлан өз атын өзі қойып тұр. Бұдан артық ат болмас деп, атын Оғыз қойды. Сондай-ақ халық: «Бір жасар баланың мұндай сөйлегенін ешкімнің ешуақытта естігені, не көргені болмас, бұл бір жақсылықтың нышаны болар, өмірі ұзақ, дәулетті және рухы ұзаған, жаны жайылған болсын» - деп, бата қылды.» (Әбілғазы,1992:16). Бұл Оғыздың бала кездің өзінде-ақ ерекше қасиетке ие екендігін көрсетеді. Оғыз қаған дастаны бойынша зерттеу жұмыстары баршылық. Алайда, Оғыз қағанның тарихтағы ролін ашып көрсетуге келгенде олардың барлығы дерлік шегіншектейді. Кеңес дәуірінде атеистік қоғам мүмкіндік берген жоқ. Солай бола тұра олардың барлығы Оғызды қай тарихи тұлғамен байланыстыруды білмеді. Әркім әртүрлі пікірді ұсынды. Мысалы, академик Щербак өзінің Оғыз қағанға қатысты зерттеу еңбегінде былай дейді: «Огуз қаған. К настоящему времени написано большое количество работ, специально посвященных определению личности Огуз кагана или затрагивающих этот вопрос в связи с решением других проблем. При этом каждый автор считает конечной и единственной целью своего исследования конкретно-историческую дешифровку образа Огуз-кагана и других образов, имеющих в сказании. Наиболее ранняя точка-зрения принадлежащая Иакинифу (И.А.Бичурину) связывает Огуза с Модэ китайских хроник, по сообщениям которых Модэ был старшим сыном и наследником шаньюя хуннов. Известно попытки отождествить Огуза с другими личностями, в частности с Александром Македонским.» (Щербак, 1959:92-93). Әрине, бұл жерде Оғыз қағанның тарихтағы ролін анықтау мақсатындағы зерттеушілердің мұндай ізденістерін түсінуге болады. Алайда, олардың бұл бағыттағы ізденістері ешқашан нәтиже бермейтінін ескеруіміз керек. Алайда, «Оғыз қаған» дастанында баяндалатын оқиғалар желісі тарихи шындыққа негізделгенімен

және ол оқиғалардың біздің дәуірімізден мыңдаған жылдар бұрын орын алғанын тарихты материалистік тұрғыдан танитын зерттеушілер түсіне алмайды. Адамзаттың рухани тарихынан хабары бар зерттеушілер ғана бұл мәселені тарқатып беруге мүмкіндігі бар. Киелі кітаптардағы топан су туралы деректерді шындық ретінде қабылдай алмайтын, Пайғамбарлар тарихын, Нұх пайғамбар заманындағы топан судың бізге дейінгі өркениетті жойып жібергенін мойындамайтын зерттеушілер Оғыз қаған дастанындағы оқиғаларды да, «Шахнамадағы» оқиғаларды да тарихи шындық ретінде қабылдай алмайды. Егерде адамзат тарихына рухани үдерістер тарихы тұрғысынан талдау жасалатын болса ғана, онда осы күнге дейін беті ашылмай келе жатқан көне тарих құпиялары ашылған болар еді. Әбілқасым Фердосидің «Шах-намасы» да, «Оғыз қаған» дастаны да бір тарихи оқиғаны екі халықтың: парсы-түрік халықтарының өз мүдделері тұрғысынан баяндауы екендігін түсінуіміз керек. Бұл екі дастан да Нұх пайғамбар заманындағы топан судан кейінгі адамзат баласының қайтадан есін жиып, халық ретінде қалыптасып, мемлекеттігін құрып, ол мемлекетті нығайту жолындағы әрекеттерін баяндайды. Ендігі кезекте осы дастандардағы оқиғалар желісін салыстыра отырып, Евразия кеңістігіндегі мемлекеттіктің шығу негіздері мен оларды басқарып жүрген тұлғалардың тарихи ролін анықтауға күш салып көрелік. Фердоусидің «Шахнамасы» кіріспе мен әлемнің жаратылуы, адам баласының жаратылуы, Жаратушының күн мен айды жаратуы, Пайғамбар мен оның сахабаларына мадақ сияқты қысқа бөлімдерден басталып, ары қарай «Шахнаманың» жазылу себептері мен бұл дастанды жырлауды Дакики атты ақын бастағаны туралы баяндалады. Бірақ ол кісінің өзінің құлының қолынан қаза табуы Фердоусиге осы дастанды ары қарай жалғастыруды қолына алуға мәжбүр етеді. Одан кейін Фердоуси сол кездегі билеушілерге мадақ айтып, одан кейін барып, дастанның негізгі бөлігіне өтеді. Алғашқы бөлім алғашқы мемлекетті құрушы тұлға – Кеямұрысқа арналған. Фердоуси «Шахнамасында» оның ата-бабасы туралы дерек жоқ. Тек, тауда жүрген жерінен ол түсіп халыққа патша болады (Фирдоуси, 1957). Ал, Тұрмағамбет нұсқасында халықтың саны 91 мыңнан асқан кезде халық өзара қырқысып, дау-дамай көбейе бастайды. Осы кезде Кеямұрыс Адам Атадан қалған қасиетті көйлекті киіп, ерекше қасиетке ие болады. Халық оның дегеніне көніп, айтқанын істей бастайды. Солай біртіндеп халық билікке бағынуді үйрене бастайды (Ізтілеуов, 2009). Оның ұлы Сиямек диюдың қолынан қаза табады. Сиямектің ұлы Хушенг 40 жыл патша болады. Хушенг заманында отты игеріп, темір балқытуды үйренеді (Ізтілеуов, 2009).

«Оғыз-нама» дастаны басқаша басталады. Құдай тағаланың Адам алейхи-саламды жарату кезеңінен бастайды. Адам қарай жаратылды, топырағы қай жерден алынды, топырақты Жебірейіл періште алмақ болғанда, жер: «Менен топырақ алмаңыз, ертең адам перзенттері көбейгенде, бірі – кәпір, бірі – залым, бірі күнәһар болып, Құдайдан азап шегер.»-дейді. Жебірейіл бұл сөзді Жаратушыға айтып барады. Одан кейін Мәкәйілді, одан кейін Исафилді жібереді. Соңында Әзірейіл барып, Жаратушының бұйрығын орындайды. Содан адам баласы жаратылады. Дастанда Адам Атадан Нұх пайғамбарға дейінгі оқиғалар мен пайғамбарлар тізбегі аталып өтеді. Жаратушы тарапынан Нұх пайғамбарға сол кезеңдегі рухани азғындыққа ұшыраған адамзат қоғамын иманға шақыруға бұйырады. Ол адам баласын жеті жүз жыл иманға шақырады. Халық иманға келмейді. Нұх пайғамбардың соңына еріп иманға келгені ер-әйелі бары-жоғы сексен адам болады. Сонда Нұх пайғамбар «Жаратушыға иман келтірмегендерді жазалауын сұрап, дұға жасайды». Дұғасы қабыл болып, Жаратушы Нұхқа кеме жасауды бұйырады. Кеме жасалып біткенде, жер бетіндегі жан-жануарлардан бір-бір жұптан кемеге салуын, барлық жеміс-жидек, егін біткеннің ұрықтарын алып, сақтап қоюға бұйырады. Одан кейін кемең есігін жауып ішке кірген кезде топан су басталады. Нұх пайғамбар кемесіндегіден басқа жер бетіндегі бар жаратылыс жойылады. Одан ары қарай Нұх пайғамбардың үш ұлы мен кемедегі сексен адамды қосып, әлемнің әр бөлігіне жібергені туралы оқиғалар баяндалады. Бұл оқиғалардың «Шах-намада» қамтылмағандығын және оның себептерін жоғарыда айтып өткен болатынбыз. Егерде ендігі кезекте «Шахнама» мен «Оғыз қаған» дастаны арасындағы бірлік пен айырмашылықты тауып, олардың байланысты ашып көрсете алсақ, онда алдымызға қойған мақсатымызға да жете аламыз. Бұл екі дастан

арасындағы байланыс мынада: «Шахнамада» парсы мен түркі халықтарының билеушілерінің шығу тегі бір екендігі баяндалады. Алайда, сол билеушілердің шығу тегі анық көрсетілмеген. «Шахнамада» ол билеушілердің қазіргі парсы және түркі халықтарына бірдей билік жүргізгендігі баяндалады. Алғашқы патша Каямұрыстың Яфестің ұрпағы екендігін кезінде Бируни жазып кеткен болатын (Бируни, 1957:35). Демек, Каямұрыс Яфестің ұрпағы болса, онда одан тарайтын басқа билеушілер де сол Яфестің ұрпағы болып табылады. Біздің қолымыздағы орыс зерттеушісі П.И. Рычковтың «Топография Оренбургской губернии» атты кітабындағы келтірілген деректер Түркістанның тарихы өте көне дәуірлерден бастау алатынын меңзейді. Оның аталған кітабында «О Туркестанском владении» деген тарау бар. Сол тарауда былай деп жазылған: «Сие владение и город Туркестан, в разсуждении других есть в тамошней сторон имеющихся, ныне хот не знатны, но древности надлежит ему пред всеми дать преимущество, потому что город Туркестан в татарских историях многим старше Бухары, почитается, и яко бы в древниия времена повелительство сперва в оном началась, и во всю Азию распространилось. Находящиеся в Оренбурге Ахун объявил, будто бы сей город построен внучатами Турки-хана, сына Афетова, от которого он и названия себе получил, и все тамошние города, даже в Индии и Китая, яко то: Кашкар, Табат (Тибет) Янги, Хасар, Еркен, Ходженд, Ташкент, Маргинан, Фантак, Хутиякт, Утрар, Сабрар, Барзягин и прочие, во власти Туркестанской состояли» (Рычков, 1887). Енді осы үзіндіні тарқатып көретін болсақ, онда Түркістан қаласының іргесін қалаған Яфестің ұлы Түріктің немерелері тарапынан іргесі қаланғандығын айтып отыр. Бұған қоса тағы да мынадай дерек бар: «А переводчикт Уразалин выписав из Персидких истории, показывал, что сей город построен был от Жамшид-шаха Иранского (то есть Персидкого), которой от начала Персидской монархии был червертый государ. Оный Жамшид-хан по сказанию в той истории, с прочими народами овладел Мунгалами, Татарами и Китайцами, и быв с войском своим в великой Татарии, за потребное признал, для пристанище войску своему, построит три городга. Первый из них был Тюрюкистан (то есть Туркестан), другой Утрар, третьи Саурана (который донине есить, суть малия местечко около Туркестана), где он оставилъ наместником одного из своих свойственников. Но где Туркестан, тут, связывают, еще и прежде всего крепостца, или пристанище войнских людей.» (Рычков, 1887:18-19). Бұл жазылғандар Түркістанның іргесі сонау «Шахнамада» айтылатын Жәмшит шахтың заманында қаланғанын дәлелдейді және Жәмшит шахтың ол кезеңде моғолдар мен татарларға, парсыларға түгелімен билігін жүргізгендігін көрсетеді. Жәмшиттің «Шахнама» деректерінде елді 700 жыл билегендігі, бірақ өзін Жаратушы ретінде жариялап, халықты өзіне табынуға мәжбүрлегені үшін жазаға тартылғаны баяндалады. Бірақ «Шахнамада» Жәмшиттің Түркістан қаласын салдырғандығы туралы дерек жоқ. Осы Жәмшит шахты Оғыз-намадағы Алынша ханмен байланыстыруға болады. Олай дейтініміз: біріншіден, Алынша хан ұзақ жылдар билік жүргізеді; екіншіден, Яфестен қалған таухид дінін бұзып, халықты пұтқа табыну жолына бет бұрғызады. Оның екі ұлы болады: бірінің аты – Моғол; екіншісінің аты – Татар. Моғолдан төрт ұл дүниеге келеді: үлкені – Қара-хан, екіншісі – Өз хан. Үшіншісі – Көз хан, төртіншісі – Көр хан (Әбілғазы, 1992:13). Ал, Жәмшиттің немересі Фаридун үш ұлы болады: Сәләм, Тұр, Ирадж. Үшеуін де Йаман патшасының қызына үйлендіріп, үшеуін өз билігін жүргізіп отырған Евразия аймағын үшке бөліп, үш патшалық құрады. Сәләмге – Кіші Азия мен Жерорта теңізі жағалауларын, Тұрға Евразия даласы мен Қытайды, кішісі Иражды өзінің қасында қалдырып, қазіргі Иран мен Үнді жерлерін билеуге қалдырады. Фаридунның екі үлкен ұлын сыртқа жіберіп, кішісі Иражды қасында қалдыруы ағаларының көңлінде қызғаныш сезімін тудырады да соңында Тұр Иражды өлтіреді. Мұның соңы Фаридунның немересі Манушеһрдің Сәлем мен Тұрды өлтіруімен аяқталады. Фердоусидің патшалар тарихын баяндауы осылай баяндалады. Мұның соңы мыңдаған жылдарға созылған Иран-Тұран соғысына ұласады.

«Шах-намадағы» Фаридунның «Оғыз-намадағы» Қара-хан екенін қосымша дәлелдеп жатудың қажеті жоқ. Олай болса, «Шахнамадағы» Тұрдың Оғыз-хан екендігіне де күмән болмауы тиіс. Бұл тура сол кезеңде тарихи шындық басқаша өрбігенін, біз де, көне тарих та

мойындай бермейтін әлемдік масштабтағы оқиғаның орын алғаны шындық. Ол – Оғыз ханның Тәңірлік дінді дүниеге келтіруі еді. Тәңірлік діннің дүниеге келуін мәжусилік дінді ұстанған Қара-ханды да оның соңына ерген халықты да Оғыз-ханға қарсы шығуға мәжбүр етті. Мұның соңы 70 жылға созылған соғысқа ұласқаны, соңында Қара-хан өліп, Оғыз ханның жеңіске жеткені тарихи шындық. Сол кезеңде Оғыз-ханның табан тіреп, арқа сүйеген жері Инандж атты қала болатын. (Әбілғазы, 1992:52). Осы қаланың қазіргі Түркістан қаласы екендігіне күмән жоқ. Бұл қала кейіннен «Қарачук» атанды. «Қарачук» атауын қазақ тіліне аударар болсақ, онда Киелі тау, қасиетті тау деген мағына шығады. Демек, Түркістанның киелілік сипаты сол дәуірлерде қалыптасты деп айтуға негіз бар. Бұл қаланың Тәңірлік діннің дүниеге келуімен қатар қалыптасқанын дәлел ретінде Түркістан қаласы төңрегіндегі Оғыз хан атымен байланысты жер атауларын көрсете аламыз. Қаратаудағы «Оғыз тау», «Хан тағы» атты таулардың болуы. Сонымен бірге, «Оғыз тау» деген тау Қызылқұмдағы Мұрынқарак тауында да бар. Сонымен бірге, Байылдыр, Шәуілдір деген атаулар да Оғыз хан немерелерінің атымен байланысты екендігін атап өтуіміз керек. Олай болса, бұл деректер Түркістан қаласының Тәңірлік діннің дүниеге келуімен, ол діннің пайғамбары Оғыз ханмен тікелей байланысын көрсетеді.

Тәңірлік діннің келуі адамзат қоғамының белгілі тәртіп шеңберінде дамып, өмір сүруін қамтамасыз етті. Оғыз қаған өзіне Жаратушы тарапынан тапсырылған міндетті түсіне білді және қолының жеткен жеріне дейін Тәңірлік дінді таратты. Халықтың мұсылман болғанының барлығы Оғыз ханға қосылды. Қабыл етпегені басқаларға барып қосылады. Ол бармаған жақын елдердің ешбірі қалмады. Иран, Үндістан, Шам, Мысыр барлық жаққа барып, Тәңірлік дінді жайды. Оғыз ханның осы жорықтарында оның алты ұлы негізгі көмекшілері болды. Оларға өзі жорыққа шығып, бағындырған жерлерді үлестіріп берді. Соңында Отанына келіп, үлкен той жасап, халыққа ризашылығын білдірді. Тойдан соң ұлдарын шақырып, былай деді: «Сіздер үш үлкен ұлым, алтын жақ тауып әкелдіңіздер және оны бұзып (сындырып) алдыңыздар. Сондықтан сіздерді қиямет қайымға дейін «бұзық» десін. Үш оқ тауып келген кіші ұлдарым, сіздерді «Үш оқ» десін. Жақты тапқандарың адамның ісі емес, Тәңірінің ісі. Бізден бұрын өмір сүрген халық жақты патшаға теңеп, өздерін оқып деп түсінген. Керілген жақпен оқты қалай қарай атса, оқ сол жаққа барар. Мен өлгеннен кейін ұлым Күн-хан тағыма отырсын. Одан соң халық Бұзық нәсілінен кімді қабыл қылса, сол патша болсын. Ақыр заман болғанша Бұзықтың бір жақсысы патша болып, өзгелері оң жағына отырсын. Үш оқтар сол жағына отырсын. Өмір бойы дүние таусылғанша нөкерлікке разы болсын! (Әбілғазы, 1992:23)

Оғыз хан осылай деп, жүз он алты жыл патшалық қылып, ол дүниеге өтті. Оғыз ханға ұзақ жылдар уәзір болған Ерқыл Қожа Оғыздың орнына таққа отырған Күн ханға да уәзір болды. Ол бірде оңаша отырғанда Күн ханға: « - Әкең жүз он алты жыл жаздың ыстығында саяда отырмай, қыстың суығында үйге тығылмай, жорықтарға шығып, көп жұрттарды бағындырып, алтауыңызға қалдырды. Егер сіз алтауыңыздың, сіздерден болған ұландардың баршасының ауызы бір болмаса, ол жұрттарыңызда, байрығы жұрттарыңыз да, мал-жандарыңыз да кетер, - деді. Күн хан оған: -Сіз атама кеңес берген адамсыз, қазір атамның орнына атамсыз, сіз не істе десеңіз, мен соны істеймін, - деді.» (Әбілғазы, 1992:24).

Күн хан Ерқыл қожаның айтуымен құрылтай шақырып, барша халықтың алдында бар дүние-мүлікті, малды туысқандарына бөліп беріп, барлығын риза қылады. Осылай Оғыз хан құрған мемлекет 24 тайпадан тұратын ұлы мемлекетке айналды. Бұл түркі мемлекеттік жүйесінің негізгі үлгісі, іргетасы еді. Оғыз хан дәуірінен кейін қуатты мемлекетке айналған түркі мемлекеттерінің барлығы осы Оғыз салған жүйе мен діни танымын ұстанған кезеңдерде ұлы мемлекеттерді дүниеге келтірді. Алып Ертоңға, Мөде қаған, Білге қаған, соңы Шыңғыс ханға дейін Оғыз ханның жолын ұстанғанда жеңістерге жетіп, ұлы мемлекеттерді қалыптастырып отырды.

Ендігі кезекте Оғыз қаған әкелген Тәңірлік дін адамзат баласына не берді? деген сұраққа жауап беріп көрелік. Тәңірлік дін Нұх пайғамбардан кейінгі Жаратушының адамзат баласына жіберген алғашқы діні. Жаратушының бұл дінді жіберудегі мақсаты – адам

баласының жүрегіне Жаратушының барлығы мен бірлігіне иман келтіртіп, адамзат баласының өзге жаратылыстардан ерекшелігін сезіндіру және сол табиғатпен бірлесіп өмір сүру қағидаттарын қалыптастыру болатын. Рухтың, мәңгіліктің иесі Көк Тәңірі болса, адамның материалдық болмысы Ұмай анадан, жерден қуат алады. Осы екі құдіреттің арасындағы үйлестік адамды бақытқа жетуіне мүмкіндік береді. Бұл мәселені кеңейтіп жазуға болар еді. Әлі зерттеп, анықтайтын мәселелер бар болғандықтан осымен шектеліп отырмыз. Бір мәселеде күмән болмауы керек. Тәңір дінінің мақсаты да халықты Ислам діні сияқты Жаратушының бірлігі мен барлығына мойынұсындыру болды. Мақсатына жетті де.

Қорытынды. Сонымен бірге, Тәңірлік дін қоғамдық қатынастарды ретке келтіріп, адамның өмір сүруіне қажетті әдет-ғұрып салт-дәстүр негіздерін қалыптастырды. Сол кезеңдегі Тәңірлік дінге мойынұсынған халықтың жалпы рухани, мәдени болмысы да осы Тәңірлік дін шеңберінде қалыптасты. Мысалы, Оғыз ханның жорықтардан қайтқаннан кейін үлкен той жасап, ол тойда әрбір адамға қосқан үлесіне қарай құрмет көрсетуі, оларды марапаттауы кейінгіге қалдырған үлгісі болатын. Қазақ халқының қазіргі күнге дейін ұстанып келе жатқан салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы сол Тәңірлік дінмен бірге келген құндылықтар. Қазақ халқының салт-дәстүріндегі жеті ата мәселесі осы Тәңірлік дінмен келген және әлі күнге өзінің маңызын жоғалтпаған киелі дәстүр. Бұл дәстүрдің киелі болатын себебі – бұл түркі қоғамының мемлекеттік жүйесін сақтап қалудың негізгі тетігі болды. Әуел бастан Оғыз қаған түркілік мемлекеттік басқару жүйесін қалыптастырғанда түркі қоғамының рулық-тайпалық жүйесін негізге алды. Сол рулық-тайпалық жүйелерді ыдыратпай ұстап тұру негізгі талап болды. Олай болатыны – рулық-тайпалық жүйе мемлекеттің ірге тасын қалады. Егерде некелік қатынастың бұзылуы негізінде рулық-тайпалық жүйелер ыдырайтын болса, онда мемлекеттің іргетасы да ыдырайды. Сондықтан ру-тайпаларды ыдыратпай сақтап қалу түркі қоғамы үшін басты талап болды. Алтын Орда мемлекетінен бастап, Қазақ хандығы ыдырағанға дейінгі түркі мемлекетігінің күйреу себептері осы «жеті ата» қағидасының бұзылуымен тікелей байланысты болғандығынан көпшілігіміздің хабарымыз жоқ. Бұл мәселе сонау Оғыз қаған заманында айнымас заң болып қабылданған жүйенің бұзылуы мемлекеттің күйреуіне әкелетін негізгі фактор болғандығын әлі ешкім мойындай қойған жоқ. Оғыз қаған кезінде бұл жүйені бұзылмас қағида ретінде өзінің Йасасымен бекіткен болатын. Ал Йаса сөзінің мағынасы қазіргі қазақ тіліне аударатын болсақ, «жосын», «заң» болып аударылады. Оны Л.Будагов былай деп түсіндірген екен: «Йаса – правила, обычай, порядок, образ действий» (Сапабекұлы, 1996:377). Демек, Йаса сөзі қоғамның барлық саласын қамтитын заңдар жүйесі. Түркі халықтарындағы иман мәселесі де, қоғамдық қатынасты реттеу де барлығы осы Оғыз қағанның «Йасасы» негізінде бекітілді. Осыған байланысты Түркістан жері сол кезеңнен бастап «Йасы елі» «Йасы халқы» деп атала бастады. Осы Түркістан жерінен тараған өзге халықтар өздерін «Ассылармыз» деп біледі және түп отанының Түркістан екенін мойындайды. Ол туралы орыс эзотеригі Ю.И.Трощей тарапынан жазылған «Ассы: казацкая историческая энциклопедия» атты кітапта мынадай жолдар бар: «Посвящается нашим доблесным, Предкам, Челла (древним) казакам и Салур казакам дальнего Туркестана. И людям белого, благородного Оленя Тал Асской, И Кен Колской долин Средней и Центральной Ассии священной Матери Земли – Умай и Создателя Всего сущего Во Вселенной Всеобщего Отца – Тенгри (Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии, 2008:34). Бұл жолдар орыс казактарының өзінің қайдан шыққанын, және өздерін «Асс» - Йасы халқымыз деп мойындап отыр. Демек, Түркістан Оғыз қағанның Йасасының ту тіккен жері. Рычковтың кітабындағы «Ту же область называли они вдревние времена и другим именем – Эсси, кое аки бы еще и Туркестанского старие. Сие выписано из Арабских и Татарских книг помянутом Ахуном.» (Рычков, 1887:18-19) деп жазған Рычковтың сөзінің тарихи негізі барлығын білдіреді. Ал, «Насаб-нама» нұсқаларында да Түркістан жері «Йасы елі» деп аталады. Қожа Ахмет Йасауиді әкесі Ибраһим шайх Йасы еліне «суфра тұту» үшін аттандырады (Сапабекұлы, 1996:66), «Йасы» атауы негізі қаланың аты емес, сол жерде тұратын халықтың аты болғандығын дәлелдейді. Олай дейтініміз Қожа Ахмет Йасауи Йасы еліндегі «Қырық қақпалы Қарашұқ»

қаласына келеді (Будагов, 1871:126). «Насаб-нама» нұсқаларында да Йасы қаланың аты ретінде емес, сол жердегі халықтың аты ретінде беріледі. Бұл Қожа Ахмет Йасауидің Қарачұқ қаласына келуі жай емес, сол көнеден келе жатқан Тәңір Тағала дінін қайта қалпына келтіру мақсатында келгендігін білдірсе керек. Олай дейтініміз Қожа Ахмет Йасауидің «Хикметіндегі» мына жолдар дәлел бола алады: Аңсау мен сағыныш туған елге,

Ұлығ Бабам қабірі тұрған жерге,
Бабам рухы салды осы дәруіштікке,
Біле алмадым, неден жазықты болдым, міне.

Қожа Ахмет сөйлегені Хақтың жады,
Есітпеген достарына қалсын насихаты.
Қайғы жеумен өз шаһарына қайта жетті,
Түркістанда мазар болып қалдым, міне.

Бұл жолдар Қожа Ахмет Йасауи бабамыздың келудегі мақсаты жалпы адамзатқа келген алғашқы Иләһи дін болған Тәңірлік дінді қайта жаңғырту болғандығын білдірсе керек. Ол кісі Мекке мен Мәдинада болып, он сегіз жыл жүріп, туған жеріне қайта оралғандағы жазған Хикметі осы. «Аңсау мен сағыныш туған елге, Ұлығ бабам қабірі тұрған жерге» деген жолдардың мағынасы не? Біз білетін тарихта ол кісінің өзінің тікелей ата-бабасы Түркістанда жоқ. Ол кісінің Ұлығ бабасы – сол алғашқы пайғамбар Оғыз қаған болса керек.

Қожа Ахмет Йасауидің Йасауи аталуының өзі ол кісінің өмір сүрген жерін емес, ол кісінің Оғыз қағаннан қалған рухани ілім мен қоғамдық қатынастарды реттеу жолын қайтадан қалпына келтіріп, исламдық қайнарлармен толықтырып, адамзат баласына қайта ұсынуымен байланысты болса керек. Олай дейтініміз Қожа Ахмет Йасауи негізін салған сопылық жол Йасауи тарихаты мынадай құрамдас бөліктерден тұрады: бірінші бөлік, Құран мен Мұхаммед пайғамбар сүннеті (Ислам дінінің негізгі бес парызы); екінші бөлік, көне түркіден келе жатқан түркінің қоғамдық қатынастарды реттеу жолы; үшінші бөлік, сопылық таным негізінде қалыптасқан қазақтың рухани әлеммен байланысын қамтамасыз ететін рухани ілім жүйесі. Бұл ілім түркі қоғамында салтанат құрған кезде түркі қоғамы гүлденіп, түркі қоғамы өз дамуының шыңғау шегіне жетті. Алтын Орда әдебиеті, Ирандық жеті жұлдыздың тарих сахнасына шығуы Қожа Ахмет Йасауи негізін қалаған Рухани әлеммен байланыс пен сопылық ілімнің дамуымен байланысты болды. Бұл бізге Қожа Ахмет Йасауи бабамыздың Йасауи атын алуы адамды бақытқа жеткізетін ілімді адамзат баласына ұсынуымен тікелей байланысты болды деп айтуымызға мүмкіндік береді. Алайда, адамзат қоғамында Рухани ілімнің салтанат құруы сол кезеңдегі Жәнібек хан бастаған абсолюттік билікті көксейтін билеушілер тарапынан қатты қарсылыққа тап болды. Билік қайтадан материалдық болмыс жетегіндегі ғұламалардың қолына өтті. Қожа Ахмет Йасауиден қалған Рухани ілім XV1-XV11 ғасырлардан бастап Қарашұқ қаласының шеңберінде, Қожа Ахмет Йасауи атамыздың кесенесі төңрегінде ғана қалды. Осы кезеңнен бастап, қала бастапқы атынан ажырап, «Түркістан» деп атала бастады. Ол – баяғы атақты Тұрдың-Оғыз қағанның аты болатын. Түркістан қаласының «Түркістан» аталуында осындай құпия бар. Тұран атауы болса, жалпы түркі халықтары мекендеген аймақтардың жалпы ортақ атауы болып қалды.

Әдебиеттер

- Әбілғазы, 1992 — Әбілғазы. «Ана тілі», 1992.
Бартольд, 1963 — Бартольд В.В. Т. 2. Часть 2. Москва: Изд. АН СССР, 1963.
Бируни, 1957 — Абурейхан Бируни (973-1048) Избранные произведения. Т.1. Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957.
Будагов, 1871 — Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарской наречии. Санкт-Петербург: 1871.
Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии, 2008 — Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии. Алматы: «Дайк-Пресс», Берн-Ташкент-Блумингтон, 2008.

- Йасауи, 2001 — Қожа Ахмет Йасауи. –Алматы: Қожа Ахмет Йасауи. Диуани Хикмет. –Алматы: «Арыс баспасы», 2001.
- Николаева, 1999 — Николаева А.Н., Сафронов В.А. Истоки славянской и евразийской мифологии. Москва: «Белый волк», 1999.
- Оразбай, 2024 — Оразбай З. Ұлы дала ақиқаты. Алматы: «Adai baspasi», 2024.
- Рычков, 1887 — Рычков П.И. Типография Оренбургской губернии. Оренбург, Типография Б.Бреселина, 1887.
- Сапабекұлы, 1996 — Сапабекұлы М. Түркістандағы тарихи зиярат Түркістан: «Мұра», 1996.
- Трошей, 2017 — Трошей Ю.М. Высшая эзотерическая школа трансцендентальных знаний. Асы: казакская историческая энциклопедия в 10-ти томах. Том 1. Ростов: Издательство «Приазовский край», 2017.
- Фирдоуси, 1957 — Фирдоуси. Шахнаме. Том.1. Москва: Издательство АН СССР, 1957.
- Щербак, 1959 — Щербак А.М. «Огуз-наме», «Мухаббат-наме» Москва: «Издательство восточной литературы», 1959.
- Ізтілеуов, 2009 — Ізтілеуов Тұрмағамбет. Шахнаме. Астана: «Сарыарқа» Баспа үйі, 2009.

References

- Abilgazy, 1992 — Abilgazy. Almaty: «Ana tili», 1992 (In Kazakh)
- Bartol'd, 1963 — Bartol'd V.V. T. 2. Chast' 2. Moskva: Izd. AN SSSR, 1963. (In Russian)
- Biruni, 1957 — Abureikhan Biruni (973–1048). Izbrannye proizvedeniia. T. 1. Tashkent: Izdatel'stvo Akademii nauk Uzbekskoi SSR, 1957. (In Russian)
- Budagov, 1871 — Budagov L. Sravnitel'nyi slovar' turetsko-tatarskikh narechii. Sankt-Peterburg, 1871. (In Russian)
- Islamizatsiia i sakral'nye rodoslovnye v Tsentral'noi Azii, 2008 — Islamizatsiia i sakral'nye rodoslovnye v Tsentral'noi Azii. Almaty: «Daik-Press», Bern–Tashkent–Blumington, 2008. (In Russian)
- Iasaui, 2001 — Qozha Akhmet Iasaui. Diuani Khikmet. Almaty: «Arys baspasy», 2001. (In Kazakh)
- Nikolaeva, 1999 — Nikolaeva A.N., Safronov V.A. Istoki slavianskoi i evraziiskoi mifologii. Moskva: «Belyi volk», 1999. (In Russian)
- Orazbai, 2024 — Orazbai Z. Uly dala akikaty. Almaty: «Adai baspasi», 2024. (In Kazakh)
- Rychkov, 1887 — Rychkov P.I. Tipografiia Orenburgskoi gubernii. Orenburg: Tipografiia B. Breselina, 1887. (In Russian)
- Sapabekuly, 1996 — Sapabekuly M. Turkistandagy tarikhi ziiarat. Turkistan: «Mura», 1996. (In Kazakh)
- Troshchei, 2017 — Troshchei Yu.M. Vysshiaia ezotericheskaia shkola transtsendental'nykh znanii. Assy: Kazatskaia istoricheskaia entsiklopediia v 10-ti tomakh. Tom 1. Rostov: Izdatel'stvo «Priazovskii krai», 2017. (In Russian)
- Firdousi, 1957 — Firdousi. Shakhname. T. 1. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR, 1957. (In Russian)
- Shcherbak, 1959 — Shcherbak A.M. «Oguz-name», «Mukhabbat-name». Moskva: «Izdatel'stvo vostochnoi literatury», 1959. (In Kazakh)
- Iztileuov, 2009 — Iztileuov Turmagambet. Shakhname. Astana: «Saryarka» Baspa uii, 2009. (In Kazakh)

Жамолова Д. ПОЛОЖЕНИЕ ЖЕНЩИНЫ В ОБЩЕСТВЕ ТУРКЕСТАНСКОГО РЕГИОНА И КИТАЯ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)	406
Жандарбек З. ТҮРКІСТАН АТАУЫНЫҢ ШЫҒУ НЕГІЗІ МЕН КИЕЛЛІК СИПАТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ	418
Жеңіс Е.Ж. ДІН МЕН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ ЖАЙЛЫ СОҢҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР	432
Жеңіс Ж.Ж. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНДЕГІ ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫНДАҒЫ ЙАССАУИ ОРЫНЫ	442
Жуматай С. ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕБЫВАНИЯ КАЗАХСТАНЦЕВ В ЛАГЕРЯХ ДЛЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛОРУССИИ (НА ПРИМЕРЕ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ СУДЕБ ФРОНТОВИКОВ ИЗ КАЗАХСТАНА)	455
Imomov U.I. COVERAGE OF THE HISTORY OF SAMARKAND IN FOREIGN SOURCES: A HISTORICAL ANALYSIS OF THE WORKS OF GERMAN, FRENCH AND RUSSIAN HISTORIANS	465
Кузембайулы А., Абиля Е. ДУХОВНАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД	478
Kyrkymbekova A., Nurat I. PARADIGMATIC FEATURES OF STUDYING THE SPIRITUAL AND MORAL EVOLUTION OF PERSONALITY: A SYNTHESIS OF SOCIALIZATION PROCESSES, IDEOLOGICAL PRINCIPLES, AND WORLDVIEW CONCEPTS.	490
Рахмонов Х.Х. ФОРМИРОВАНИЕ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ В УЗБЕКИСТАНЕ	507
Сатенова М.Р. КАЗАХСКОЕ СТУДЕНЧЕСТВО В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КАЗАНИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА: ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ	517
Сиддиков М.Б. СОСТОЯНИЕ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКСКОЙ ССР В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ	528
Tergembay K., Beisembayeva A. EXTREME JOURNALISM AND DIGITAL REPRESENTATION OF HISTORICAL EVENTS	537
Тлеубекова Г.Б., Калиева Б.Т. XIX ҒАСЫР АЯҒЫНДАҒЫ СВЕН ГЕДИННІҢ ОРТА АЗИЯҒА САЯХАТЫ: «АЗИЯ АРҚЫЛЫ» («THROUGH ASIA») ЕҢБЕГІНІҢ НЕГІЗІНДЕ	550
Шмыт З. ДРУГИЕ ПОЛЯКИ. ПРОБЛЕМА КЛАССИФИКАЦИИ КАЗАХСТАНСКИХ ПОЛЯКОВ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПОЗНАНСКИХ ЭТНОЛОГОВ 1990-Х ГОДОВ	563
Ergashev S.M. SOURCE STUDIES OF THE HISTORY OF THE BUKHARA EDUCATION SYSTEM (1920s)	575
Ярматов О.Ш. ИЗ ИСТОРИИ ИНОСТРАННЫХ ГРАЖДАН В ТУРКЕСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА – НАЧАЛЕ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ЮЖНЫХ СЛАВЯН И ЯПОНСКИХ ПОДДАННЫХ)	584

Редакцияның мекен-жайы:

010000, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қабанбай батыр даңғ., 11/5
Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты
Scientific Journal “Central Asian courier” редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://sjcacourier.com/>
Тел.: +7 (776) 301-11-11 (Ұялы телефон)
+7 (775) 537-77-72 (whatsapp)

E-mail: hkca.kz@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде
2025 ж. 20 маусымда тіркеліп, № KZ20VPY00122471 куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да
көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.